NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTNOMASI, [2026-8]
ISSN:2181-1458
ISSN:2181-0427

09.00.00-FALSAFA
journal.namdu.uz
PHILOSOPHICAL

TURKISTONNING OZODLIGI VA MA'RIFATI UCHUN KURASH TARIXIDA MAHMUDXO'JA BEHBUDIYNING O'RNI HAQIDA

Sattorov Shokir Jabborovich
Termiz davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi (PhD)

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Mahmudxo'ja Behbudiyning hayoti, adabiyotimiz tarixidagi tutgan o'rni, jadid hikoyachiligining yo'nalishini belgilashda, milliy dramaturgiyamiz asoschisi sifatida tahlil etilgan.*

Kalit so'zlar: *Turkiston, mudarris, Darg'om, qori, "Mehrobdan chayon" gazetasi, mirzo, tarjimon, adabiyot, Xoji Muin, hikoya, dramaturgiya, ozodlik, muharrir, jurnal, Fitrat, teatr, Samarqand.*

О МЕСТЕ МАХМУДХОДЖИ БЕХБУДИ В ИСТОРИИ БОРЬБЫ ЗА СВОБОДУ И ПРОСВЕЩЕНИЕ ТУРКЕСТАНА

Аннотация: *В данной статье анализируются жизненный путь Махмудходжи Бехбуди и его роль в истории нашей литературы — как основоположника национальной драматургии, определившего вектор развития современной повествовательной традиции.*

Ключевые слова: *Туркестан, мударрис, Даргом, кори, газета «Мехробдан чаён», мирза, переводчик, литература, Ходжи Муин, рассказ, драматургия, свобода, редактор, журнал, Фитрат, театр, Самарканд.*

ON THE PLACE OF MAHMUDKHOJ BEHBUDI IN THE HISTORY OF THE STRUGGLE FOR THE FREEDOM AND ENLIGHTENMENT OF TURKESTAN

Abstract: *This article analyzes the life of Mahmudhoja Behbudi, his role in the history of our literature, as the founder of our national dramaturgy in determining the direction of modern storytelling.*

Keywords: *Turkestan, mudarris, Dargom, qori, Mehrobdan Chayan newspaper, mirza, translator, literature, Khoji Muin, story, dramaturgy, freedom, editor, magazine, Fitrat, theater, Samarkand.*

Turkistonning ozodligi uchun kurash tarixida unutilmas sahifalarni ochgan ajdodlarimizdan biri, millat karvonboshisi, ulug' ma'rifatparvar, betakror salohiyat va taqdir sohibi Mahmudxuja Behbudiydir. U tug'ilgan paytda yurt chor Rossiyasi mustamlakasiga aylangan edi. Samarqand madrasalarida tolibi ilmlarga tahlil berib kelgan mudarrislar va ularning oila a'zolarini bosqinchilar qirg'in-qatag'onidan asrash maqsadida Zarafshon daryosi va uning irmoqlari hisoblangan Siyob hamda Darg'om kanallari bo'ylaridagi vaqf yerlarga ko'chiradilar.

Behbudiy afandi 6-7 yoshta kirgach, o'zining katta tog'asi Muhammad Siddiq huzurida o'qub xat va savodini chiqardi. So'ngra o'zining otasi Behbudxo'ja qori qildurmok, maqsadi bilan unga oz-oz Qur'on o'rgatib yodlata boshladi. 3-4 yil ichida Behbudiy afandi Qur'onni butun yodladi va ramazon kechalarida xatmlarta o'tub yurdi. Behbudiy afandi uch kechalik bir xatmda yolg'uz birgina xato qilton, derlar. Bu esa uning kuvvai hofizasi na darajada ekanligini ko'rsatadi.

Behbudiy afandi yolg'uz qorilik, bilan «qanoatlanmay, 15 yoshlarida o'zining tog'asi mufti mulla Odil huzurida dars o'qurga kirishdi. Arabiy sarfu nahvdan "Qofiya" va "Sharhi mullo"ni, mantiqdan "Shamsiya"ni, fiqhdan "Muxtasar ul-viqoya"ning birinchi daftarini va bir oz "Hoshiya"ni mazkur zotning halqai tadrisida o'qudi. Hisob ilmini ham (masohattacha) shul kishidan o'rgandi".[1] Behbudiyning o'zi Samarqand va Buxoro madrasalarida tahsil olganligini "Turkestanskiye vedomosti" gazetasi muxbiriga bergan intervyusida ta'kidlaydi. Bugungi nuqtai nazar bilan qaraganda, u oliy ta'- lim sistemasining kamida bakalavr va magistr darajasini yoqlagan. "Ustozi mufti mulla Odilning so'ziga ko'ra, Behbudiy afandi yoshlik, chog'ida o'tkur zehnlik va o'qushta juda havasliq bo'lg'on. Ustozining bir qatla o'rgatishi bilan saboqini o'rgana ekan. O'zi g'oyat halim, adablik, oz so'zlik va o'yin-kulguni sevmayturg'on bo'lg'on".[2]

[1] Ҳожи Муин. Маҳмудхўжа Беҳбудий//Учқун. Самарқанд. 1923;1-сон.
[2] Юқоридаги асар.

Abdulla Qodiriyning “Mehrobdan chayon” asari qahramoni Anvar mirzolik vazifasida ishlardi. Fitrat, Ayniy, Qodiriy, Choʻlpon singari yoshlar ustozi Mahmudxoʻja Behbudiy ham ish faoliyatini mirzolikdan boshlagan. Oʻqib-oʻrganishga boʻlgan iqtidori tufayli oʻz davrining yuksak eʼtiborli lavozimi - muftilik rutbasiga erishdi. Unga munosib koʻrilgan muftilik musulmonlarda oliy lavozimli ruhoniy hisoblanib, diniy-huquqiy masalalarni izohlash, talqin etish borasida hal qiluvchi huquqqa egadir.

Albatta, bunday lavozim sohibi oʻz faoliyati davomida xalqning barcha qatlamlari vakillari bilan muloqotda boʻladi, demakki, kichik masalalardan yirik muammolargacha duch keladi, ularni qiyoslash, xulosa chiqarish va masalalarning yechimi nimada ekanligi toʻgʻrisida fikrlash imkoniga ega edi.

Albatta, mirzolik paytidan boshlab, Rossiyaning mahalliy xalq uchun yoʻriqnomasi - "Turkiston viloyatining gazeti"ni oʻqib borar, oqposhsho va uning siyosatini kuzatardi. Lekin dunyoqarashining kengayishida Rossiya hududida jadidchilik harakatiga asos solgan mashhur maʼrifatparvar Ismoilbek Gaspirali muharrirligida chop etilgan "Tarjimon" gazetasining oʻrni alohida ekanligini Behbudiy ham, uni bilgan insonlar ham taʼ- kidlashgan. Hoji Muin tili bilan aytganda, "Turkiston" gazetasining musulmonlarni atfol etish maqdadi bilan yozaturton soʻzlarini tushuna boshlaydi va oʻzigʻa uchragʻon yoru doʻstlarini mustabid hukumatning buzuq maqsadidan ogohlanturadi".[3]

Xalqimizda dunyoni anglash uchun koʻp oʻqish yoki dunyo kezish kerakligi haqida naql bor. Behbudiy faqat oʻqibgina qolmadi, balki ikkisini-da amalga oshirdi. “1318 sanai hijriyasi tavofi Baytulloga Kafkaz yoʻli ila Istanbul va Misr al-Qohira vositasila borib edim. Muddati safarim sakkiz oydan ziyoda choʻzilub edi”.[4]

Bugungi dorilamon kunlarda "Adabiyot yashasa — millat yashar" degan gaplar koʻpchilikning tiliga tushib, ixlosmandlarning diliga jo boʻldi. XX asr boshlarida esa adiblarni toʻgʻri tarbiyalab, ularning qoʻliga qalam tutqazish, adabiyot orqali oʻzlikni anglashga va oqibat xalqni ozod boʻlishga daʼvat etish jadidlarning orzularidan edi.

Adabiyotshunoslar Behbudiyni milliy dramaturgiyamiz asoschisi deb biladilar. Biroq uning jadid hikoyachiligining yoʻnalishini belgilashda ham ilk mashqi bilan yosh adiblarga namuna boʻlgani, ularga murojaat qilganiga tarix guvohlik bermoqda. Mazkur hikoya “Oq yelpogʻichli chinli xotun” deb nomlanadi. Adib unga “Tasodif” degan kirish soʻzi va soʻngsoʻz oʻrnida “Intiho” deb nomlangan izoh yozgan. Behbudiyning publisistik va muharrirlik faoliyati bilan shugʻullanib, uning maqolalaridan ozodlikka erishish gʻoyalarini, aniqrogʻi, jiddiy, siyosiy daʼvatu harakatlarni aniqlab, taʼqib va tahqirlarga qaramasdan kurashgani, hayotining ayanchli yakunidan qaygʻuga tushib yurgan kezlarimizda eski gazeta taxlamlaridan (“TVG”, 1909 yil, 12-son) shu ajib asarga, bir qarashda Behbudiyga xos boʻlmagan faoliyatga duch kelib, hayratda qolgandik. Oʻshanda adabiyot taratadigan nurafshon ruh, ato etadigan betakror zavqni tuyganmiz. Hikoya asosini dunyo kezayotgan faylasufning qabristondagi hali tuprogʻi qurimagan yangi qabrni oq yelpigʻichi bilan yelpiyotgan juvonni uchratishi va bu notabiiy harakat sinoatini topishga harakat tashkil etadi. Bu goʻzal hikoyani siz ham bir bor oʻqishingizni istadik.

Behbudiy hikoyaga yozgan “Tasodif” deb nomlangan kirish soʻzida oʻgʻli Masʼudxoʻja bilan turli darsliklar va boshqa badiiy adabiyotlar mutolaa qilayotganda ushbu hikoyaga duch kelganini aytadi. Atoqli adabiyotshunos olim Begali Qosimov ana shu fikrlarga asosan “Behbudiy asli xitoy adabiyotidan olingan ushbu hikoyani oʻz qalbi va qalami bilan oʻzbek oʻquvchisiga taqdim etmoqchi boʻladi”, deb yozadi. Shundan boʻlsa kerak, asar jadid hikoyachiligida asosiy oʻrinda tilga olinmaydi. Holbuki, xorijiy ellar, elatlarni tasvirlash usulidan jadidlar koʻp bora foydalanishgan. Masalan, Fitratning “Sayyohi hindi” asari fikrimizga dalil boʻla oladi.

Xulosa shulki, Behbudiyning “Ok, yelpogʻichli chinli xotun” hikoyasi jadid hikoyachiligining boshlanishidir.[5]

Sadriddin Ayniy “1908 ynchi yildan oʻz idorasinda biron gazeta chiqarmok, fikrigʻa tushub, 1913 inchi yil aprel oyinda bu maqsadiga yetishub “Samarqand” gazetasining bir necha raqamini chiqarishga muvaffaq boʻlgʻon” (Mahmudxoʻja Behbudiy hazratlarining qisqacha tarjimai holi // «Mehnat- kashlar tovushi» gazetasi, 1920 yil, 8 aprel) deb yozadi, arxivdagi (Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi, 18-fond, 1-roʻyxat, 8752-ish) maʼlumotlar ham bu fikrlarni isbotlaydi. Shu oʻrinda yozilgan arizalarda Mahmudxoʻja Behbudiyning imzolari saqlanganligini taʼkidlash joiz.

Abdulla Avloniyning kichik sarlavhadagi fikriga kyelsak, darha- qiqat, “Samarqand” oʻzidan avval chiqqan nashrlardan farq qiladi. Bunda Behbudiyning matbuot sohasidagi toʻplagan tajribalari qoʻl kelgan. Gazetaning oʻzgachaligiga birinchi dalil shuki, bu kungacha hech bir nashr uch tilda chiqqan emas. Oʻz davrining taraqqiyparvari va donishmandi boʻlgan Behbudiy gazetani faqatgina oʻzbek tilida chiqarib, forscha soʻzlashadigan xalqlarni ham eʼtibordan chetda qoldira olmasdi. Noshir va muharrir “Samarqand”ning 36-sonidagi maqolasida gazetani nega uch tilda chop etayotganini shunday izohlagan: “Samarqand jaridasi oʻzbekiy, forsiy va rusiy tillarida va Turkistonning oʻrta shevasinda taʼsis etilib turib edi. Mundan maqsad shul ediki, Bahri Hazardan boshlab janubdagi Afgʻoniston fasili, Amu nahri oʻrtasindaki vaseʼ arosigʻa sokin turk va tojik birodarlarimizgʻa bir qadar toqat hidmat etmak va alarni holigʻa va ijobati

[3] Ҳожи Муин. Маҳмудхўжа Беҳбудий//Учқун.Самарқанд. 1923;1-сон.

[4] Маҳмудхужа Беҳбудий, 1914: 31-сон. Қасди сафар. Ойина.

[5] Ҳалим Саидов. Улуғ устоз маърифати. Олтин битиклар. 2018-1. Б.: 80

asriya, vaqoyi' zamoniyada va Russiya kulturi, ilmi, hunari va sanoatga oshino bo'lishlarig'a ojizona tashviq etmoqdin iborat edi. Maktab bo'lsun, Madrasa bo'lsun, isloh va taraqqiysiga yordam uchun xalqni da'vat etmoq edi. Fosid urf va botil rasmlarni, yomon odatlarni shar'an islohiga qo'shish etmoq, edi".[6]

Muharrir istilohi Navoiy asarlari lug'atida "yozuvchi, tahrir qiluvchi" ma'nosini berishi ta'qiqlanadi. Biroq XX asr boshiga kelib muharrir faqat yozib, tahrir qiladigan emas, balki tahrirdan o'tgan xabar va maqolalarning gazetada berilishini boshqaradigan, muallif jalb etadigan, yana bir qancha vazifalarni bajaradigan mas'ul shaxs darajasiga chiqqandi. Mahmudxo'ja Behbudiy esa Sharqu G'arb tushunchasidagi muharrirning vazi- fasini bemalol bajara oladigan inson edi. Ayniqsa, o'zining qalamiga mansub maqolalarda muharrir nuqtai nazari bilan qarab, qisqa va lo'nda shaklda yozganligini ko'ramiz. "Tahlil oyi", "Millatlar qanday taraqqiy etarlar?", "Ehtiyoji millat" kabi ko'pgina maqolalari fikrimizga dalildir.

"Samarqand"da Munavvar qori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat, Hoji Muin singari yana ko'plab zamonasining yetuk ma'rifatparvarlari o'z ijodlari bilan ishtirok etgan.[7]

Jurnal sahifalari davrning yangicha yashashga ishtiyoqmand, ozodlik orzusida ziyolilar uchun fikr aytish maydoniga aylanadi. Abdurauf Fitrat, Saidrizo Alizoda, Tavallo, Siddiqiy-Ajziy, Hoji Muin, Mahmud Tarziy (Afg'aniston), Sadriddin Ayniy singari ko'plab ijodkorlar qalamlari shu nashrda sayqal topdi.

Jurnalning dovrug'i yetti iqlimga yetmagan bo'lsa-da, uni Rossiya va yaqin Sharq davlatlari musulmonlari mutolaa qilishgani to'g'risida ma'lumot bizgacha yetib kelgan. "Oyina" Turkistondan boshqa Totoriston, Kofkoz, Afg'anistan, Eron, Turkiya va Misrgacha tarqalar va har yerda suyib o'qilur edi".[8]

1918 yilda Toshkentda Fitrat tashabbusi bilan "Chig'atoy gurungi" adabiy-madaniy uyushmasi maydonga keldi va Cho'lpon, Botu, Elbek, G'ozi Yunus, G'ulom Zafariy, Mannon Uyg'ur, Qayum Ramazon kabi fan va madaniyatimizning yorqin iste'dodlarini o'z atrofiga to'pladi. Bor-yo'g'i bir yarim yilcha faoliyat ko'rsatgan ushbu uyushma-jamiyat til-imlo qoidalarini ishlab chiqishda, adabiyot tarixini o'rganish, sistemalashtirishda, teatrchilikni yuksaktirishda katta ishlar qildi. Biroq, bunday milliy-madaniy tiklanish yo'llari tobora yopila bordi. Va madaniy-adabiy hayot ham sekin-asta siyosat izmiga tushib qoldi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma'naviyat, 1999.
2. Qosimov B. Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, ozodlik. – Toshkent: Ma'naviyat, 2002.
3. Alimova D., Rashidova R. Turkistonda jadidchilik va milliy o'zlikni anglash. – Toshkent: Fan, 2001.
4. Karimov N. XX asr boshlari o'zbek adabiyoti (Jadidchilik davri). – Toshkent: O'qituvchi, 1993.
5. Boltaboyev H. Jadid adabiyoti va estetikasi. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2013.
6. Doniyorov A. Mahmudxo'ja Behbudiyning ma'rifiy-pedagogik qarashlari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2015.
7. Pidayev T. Turkiston jadidlari va ularning ma'rifiy faoliyati. – Samarqand: Zarafshon, 2004.
8. "Oyina" jurnali (Mahmudxo'ja Behbudiy tahriri ostidagi tanlangan maqolalar va materiallar to'plami). – Toshkent: Mumtoz so'z, 2007.
9. Ziyovuddinova M. Mahmudxo'ja Behbudiy dramaturgiyasi va uning g'oyaviy-badiiy xususiyatlari // O'zbek tili va adabiyoti jurnali. – Toshkent, 2018. – № 4. – B. 45-50.

[6] На учун илтифот этмайдурлар // "Самарқанд" газетаси, 1913 йил, 16 август.

[7] Ҳалим Саидов. Улуғ устоз маърифати. Олтин битиклар. 2018-1. Б.:82

[8] Ҳожи Муин. Самарқанд матбуотининг тарихи // "Зарафшон" газетаси, 1923 йил, 23 июн.